

Tel Azeka po prvních pěti letech výzkumu*

ODED LIPSCHITS
FILIP ČAPEK
DAVID R. MOULIS

* Tato studie je výsledkem badatelské činnosti podporované Grantovou agenturou České republiky v rámci grantu GA ČR P401/12/G168 *Historie a interpretace Bible*.

¹ K tomu dále viz Hallo – Younger 2003, s. 304.

² Na'aman 1974, s. 25–37. K témuž viz dále Grabbe 2003.

³ Podrobněji k těmto textům viz Čapek 2012a.

⁴ K další argumentaci viz též Lipschits – Gadot – Oeming.

Prvních pět let (2012–2016) mezinárodní spolupráce v Tel Azece, archeologické lokalitě v judské Šefele přineslo nové, a to i nečekané poznatky. Došlo k upřesnění chronologie osídlení, k nálezům prokazujícím vlivy Egypta i ke specifikaci významu místa ve střední a mladší době bronzové i v rámci Judského království doby železné IIB–C. Překvapením je, že místo bylo osídleno již ve starší době bronzové, čímž se řadí k důležitým lokalitám starověké jižní Levanty daného období, jako jsou Tel Jarmút či Tell es-Safi, s nimiž Tel Azeku spojují také nálezy bohaté materiální kultury.

Tel Azeka – po sto letech na již známém místě

Lokalita Tel Azeka, vzdálená 35 km jihozápadně od Jeruzaléma, byla zkoumána již na přelomu 19. a 20. století Blissem a Macalisterem pod patronací Palestine Exploration Fund. Tehdy byla identifikována čtyři hlavní období osídlení: Období A nazvané tehdejší klasifikací jako rané předizraelské (kolem roku 1500 př. Kr.), období B nazvané pozdní předizraelské (1500–800 př. Kr.), období C tzv. židovské (800–300 př. Kr.) a období D označené jako seleukovské (od 300 př. Kr.). Při datování pevnosti a jejích věží, jež lokalitě dominovaly, archeologové vycházeli kromě keramiky také z biblického textu (konkrétně šlo o 2 *Paralipomenon* 11,5–10) a datovali ji do 10. století př. Kr., tedy, viděno biblickou chronologií, do doby právě

vznikajícího samostatného Judského království. Dvojí dobře doloženou destrukci Bliss a Macalister spojovali s invazemi následujícími po sobě, asyrskou a novobabylónskou v 8. a 6. století př. Kr. Obě tyto události mají svoji oporu i ve starověkých textech, asyrském fragmentu *Dopis bohu Aššurovi* (K 6205, někdy též jako *Azecký nápis*),¹ jenž líčí v pořadí třetí vojenská tažení Sancheríba (705–680 př. Kr.) z roku 701 př. Kr.² včetně destrukce Azeky, a pak v hebrejsky psaném dopise z Lachíše pravděpodobně popisujícím dobytí Azeky novobabylónskými vojsky mezi roky 587–586 př. Kr.³

Nově zahájený archeologický výzkum, kterého se účastní v rámci mezinárodního konsorcia univerzit také Centrum biblických studií AV ČR a Evangelická teologická fakulta Univerzity Karlovy, již nyní, po pěti letech, doložil, že osídlení sahá do dřívějších údobí, než se předpokládalo. Tomu již napovídaly nejen výsledky geofyzikální prospekce (geoelektrická tomografie 2D/3D) indikující celkem deset fází osídlení, ale také svrchní sběr s nálezy keramiky pocházející z předizraelského období. Také vrstev destrukce bylo odkryto více, konkrétně čtyři až pět, dvě souhlasící s nálezy prvních vykopávek (tj. 8. a 6. století př. Kr.) a dvě až tři starší. První dvě z doby bronzové, další pak z doby invaze aramejského Chazaele (kolem 840 př. Kr.).⁴

Osídlení Tel Azeky pokračovalo také v dalších dějinných údobích. Doložena je materiální kultura z perské doby a z období helénismu s typickou architekturou, kdy *telu* dominovala masivní pevnost. Po římské a byzantské době, kdy se osídlení soustřeďovalo níže pod pahorkem, bylo místo opuštěno. Nové osídlení pochází

z rané islámské doby a doby osmanské. Následně bylo místo kultivováno k zemědělským účelům, jak dokládají stopy po orání na vrchní části kamenů nalezených jen několik centimetrů pod ornici.

Nejstarší osídlení – která z dob bronzových?

Azeka byla v době bronzové masivně opevněna a ve srovnání s dobou železnou zahrnovala nejen celý pahorek, ale i některé části přilehlého okolí pod *telem*. V sektorech N1, W2, W3 byla odkryta hradba s několika mohutnými věžemi, zatím pouze zvnějšku, takže zde nelze s určitostí datovat počáteční dobu osídlení. V sektoru W1, kde se ve vnitřní části došlo až na podloží, chybí architektura přiléhající k hradbě. Výmluvným dokladem pro střední dobu bronzovou (2200–1550 př. Kr.) je dětský pohřební džbán v sektoru W2 zapracovaný do hliněných cihel hradby. Válcovitý džbánek sloužící jako pohřební dar umístěný ve džbánu spolu s dítětem lze datovat ke konci střední doby bronzové až počátku mladší doby bronzové (1650–1550 př. Kr.).

Časové určení více upřesňuje řez v *glacis*, kde byla nalezena keramika rovněž ze střední doby bronzové. Městskou hradbu je tedy třeba datovat do této doby. Lze se nicméně domnívat, že byla vybudována na půdorysu dřívější hradby ze starší doby bronzové III (2700–2200 př. Kr.). Tomu nasvědčuje analýza nalezené keramiky pocházející z téhož údobí. Tím by bylo osídlení časově souběžné s nedalekým Tel Jarmút (Tel Jarmút B-III/II a C-IV/II) a Tell es-Safi (zde fáze E5 a E6). Na starší dobu bronzovou poukazují kosterní pozůstatky ze sektoru S1. Jedná se o dvě kostry oslů nalezené pod dobře zachovanou podlahou z drčeného vápence. Zvířata byla zabita a pohřbena pod podlahou záměrně.⁵ Jednalo se o mladé jedince pohřbené vcelku. Obětování oslů představuje známý fenomén starší doby bronzové.⁶ Překvapivé je stáří obětovaných zvířat, protože většinou doložené jsou oběti dospělých jedinců. Podobný základový deposit byl nalezen v nedalekém Tell es-Safi v sektoru E ve stratu E5c datovaném do starší doby bronzové II-III (3000–2200 př. Kr.). Zde se jednalo o pětileté zvíře, obětované ve svázané poloze. V téže lokalitě byly nalezeny figuríny oslů, ovšem ne v jednoznačném kontextu doby bronzové.⁷ Nálezy na obou místech shodně vypovídají o sociálním statutu obyvatel, které lze považovat za lidi patřící ke střední či vyšší třídě, jež si mohla dovolit vlastnit osly a „užívat je pro různé činnosti i funkce včetně rituálu, práce, obchodu,

přepravy, čímž měla i přístup k většímu bohatství“.⁸

Konec doby bronzové – první destrukce

Současný výzkum identifikoval, kromě již zmíněných počátků lokality ze starší doby bronzové III, také osídlení ve střední době bronzové⁹ a rozsáhlou stavební činnost včetně rozšíření města do oblasti nižší terasy v jižní části v mladší době bronzové. Tento výsledek je překvapivý. Azeka musela být, jak se na základě obsáhlé evidence ukazuje, význačným místem, přestože toto nenaznačují žádné další historické doklady ani výsledky první expedice, jejíž možnosti byly ve srovnání se současným výzkumem velmi limitované. Město bylo masivně opevněno hradbami z cihel chráněných před povětrnostními vlivy zvnějšku vápennou vrstvou a spočívajících na několikametrové základové kamenné zdi. Předběžná kalkulace počtu cihel použitých ke stavbě naznačuje, že na jeden metr hradby o výšce a šířce tři metry bylo potřeba 900 cihel (o pravidelném rozměru 0,4 × 0,4 × 0,1 m). Při minimální předpokládané délce zdi o 700 metrech to znamená, že bylo včetně věží a bran zapotřebí 630 000 cihel. Protože každá cihla vážila kolem 5 kg, bylo třeba transportovat 3150 tun materiálu (to je pro srovnání osmnáctinásobek Petřínské rozhledny) z údolí Éla, nad kterým se Tel Azeka nachází. Připočtou-li se další cihly pro stavbu domů a dalších konstrukcí, pak se vysvětluje, proč se úroveň *telu* v době železné IIB (840–701 př. Kr.) zdvihla oproti osídlení doby bronzové o více než dva metry.

Na konci mladší doby bronzové přichází celkové zničení města. Doposud nejdramatičtější podoba destrukce byla odkryta v sektoru T2. Zde se v architektonicky pozoruhodném areálu (budova T2/F627) nacházela zastřešená místnost vystavěná na nižším patru budovy. Vrchní patro bylo užíváno jako skladovací prostor, spodní, jak dokládají různá zařízení na drčení, přilehlé kádě a celá řada nádob, jako místo zpracování zemědělské produkce. Destrukce budovy byla podle všeho nenadálá a úplná. Doposud byly v tomto areálu nalezeny čtyři kostry a více než sto téměř kompletních nádob. Jejich soubor zahrnuje v podstatě celou škálu keramiky nalezené v jižním Kanaánu mladší doby bronzové IIA–B (1400–1200/1140 př. Kr.).¹⁰

Několik nádob ze souboru umožňuje upřesnit časové určení na mladší dobu bronzovou IIB (podobně jako Lachíš VI) tedy ke konci 12. století př. Kr. Nepřímým dokladem je absence

⁵ Sapir-Hen – Gadot – Lipschits.

⁶ Viz Arnold et al. 2016.

⁷ K distribuci obětí oslů a výskytu jejich figurín v této době viz Shai et al. 2016, s. 13–19.

⁸ Ibid., s. 18.

⁹ Emmanuilov 2012, s. 57, table 1.

¹⁰ Metzger – Gadot – Lipschits.

¹¹ Koch et al.

¹² K tomu viz např. Koch 2012; Čapek 2011b nebo Čapek 2012b.

¹³ K chronologii a analýze keramiky z Chirbet Qeiyafa viz Čapek 2011a.

¹⁴ K tomu srov. Moulis 2016.

¹⁵ K tomu viz Lederman – Bunimovitz 2014 a Čapek 2016.

egyptské a egyptskou tradici imitující keramiky stejně jako mykénské keramiky IIC: 1b. V areálu a přilehlých budovách sektoru T2 bylo nalezeno pět skarabů, osm amuletů, bulla a kuželovité pečetičko. Tři ze skarabů a tři amulety se nacházely v blízkosti jedné z koster (T2/L220), u další byl nalezen jeden skarab a čtyři amulety (T2/407). Z toho lze usuzovat, že se jednalo o předměty osobní potřeby. Otázkou je, jak se uvedené artefakty do lokality dostaly a jakým způsobem byly egyptské amulety adaptovány místním obyvatelstvem. Obojí zůstává předmětem intenzivního bádání.¹¹ Egyptské vlivy a kontakt s říší na Nilu jsou nezpochybnitelné, jak dokládají nálezy drobných kostí ryb z povodí Nilu získaných z mokrého prosívání. Tématem je interpretace podoby a rozsahu těchto vlivů. Jedním příkladem za všechny je další nalezený amulet se zobrazením egyptského božstva a textem, který je podle všeho pouze imitací hieroglyfického písma a jako takový nedává smysl. Otazníky zůstávají i nad příčinou destrukce. Nejprve se mělo za to, že šlo o zemětřesení. Jinou možností, v jejíž prospěch hovoří zánik dalších měst ve stejné době (viz tabulka), je, že destrukce byla násilné povahy.

Doba železná I – směrem k novému osídlení

Na základě doposud získaných výsledků lze usuzovat, že po destrukci Azeky na konci mladší doby bronzové (12. století př. Kr.) zůstalo místo neosídleno více než dvě století, tedy po celou dobu železnou I (1140–970 př. Kr.). Dokladem je absence bichromatické keramiky pelištejského typu (Pelištea 2), doposud nebyl nalezen jediný zlomek této keramiky. Zdá se, že nepřítomnost osídlení koresponduje s podobným stavem v jižněji položeném Lachiši. Naopak, ve stejném údobí, tedy v době železné I, byly znovuosídleny severněji situované lokality v Bet-šemeši a Gezeru, které potkal na konci doby bronzové stejný osud jako Azeku. O důvodech uvedené rozdílnosti v osídlení se vedou četné debaty bez jednoznačného výstupu.¹² Za zmínku stojí, že nedaleká lokalita v Chirbet Qeiyafa (asi 2 km východně) byla vybudována právě v době, kdy Azeka nebyla osídlena. To na jedné straně vysvětluje, proč se v Azece téměř nenašla keramika typická pro Chirbet Qeiyafu (zásobnice s otiskem palce), na druhé straně to nevysvětluje skutečnost, že nebyl dosud doložen přesvědčivější doklad o kontaktu se znovuosídleným Bet-šemešem.¹³ Jednalo se o místa rozdílných kultur a jiná etnika?

OBDOBÍ	LACHIŠ	AZEKA	BET-ŠEMEŠ	GEZER
Mladší doba bronzová (do ca. 1140 př. Kr.)	zničeno	zničeno	zničeno	zničeno
Doba železná I (1140–970 př. Kr.)	neosídleno	neosídleno	osídleno	osídleno
Doba železná IIA (970–840 př. Kr.)	osídleno	osídleno	osídleno	osídleno

Doba železná IIA – na cestě ke zrodu Judského království

Azeka byla znovu osídlena v době železné IIA (970–840 př. Kr.). Ve srovnání s dobou bronzovou bylo město výrazně menší (doloženo zatím pouze v sektorech T1 a T2). Materiální kultura z tohoto období je skrovná. V odpadových jámách se nicméně našlo velké množství téměř kompletní keramiky. Z hlediska vnitřního uspořádání budov byly odkryty typy domů o čtyřech místnostech (tzv. *four-room house*). Pod podlahou jedné z budov v sektoru T2 se našla olejová lampa s miskou. Tento kanaánský zvyk základové oběti by mohl poukazovat na to, že místo i přes přerov v osídlení obývali potomci místního obyvatelstva.¹⁴ Tím se prostřednictvím materiální kultury nabízí odpověď na otázku etnogeneze Judejců (nesprávně či obecněji Izraelců). Ti byli v oblasti západní Šefely endogenním pozdněkanaánským etnikem, které se stalo „novým“ prostřednictvím déle trvajících socio-ekonomických a nábožensko-kulturních interakcí s Pelištejci expandujícími z Pobřežní planiny i s dalšími rovněž pozdněkanaánskými obyvateli v oblasti.¹⁵

Doba železná IIBC – vzestup a pád

Růst Azeky jako součásti Judského království lze na základě materiální kultury a biblických i mimobiblických textů historicky spojovat se zánikem blízkého Tell es-Safí (biblického Gat) v druhé polovině 9. století př. Kr., tedy s koncem doby železné IIA a počátku IIB (840–701 př. Kr.). Azeka se tehdy stala po pádu pelištejského regionálního hegemona hraniční pevností (podobně jako Lachiš IV–III) až do doby zničení Asyřany v roce 701 př. Kr. Z počátku tohoto období byla identifikována jiná vrstva doposud neznámé destrukce v sektoru T1. Zničení pravděpodobně souvisí s invazí aramejského Chazaele na jih kolem roku 840 př. Kr., kdy padla také pelištejská pevnost Tell es-Safí.

Důležité postavení Azeky v rámci Judska před zničením Asyřany v roce 701 př. Kr. dokládá skutečnost, že polovina identifikovatelných

otisků pečeti *l^emelech* je právě z této lokality.¹⁶ Jedná se o rané typy (tj. do asyrské invaze), naopak, pozdější typy pečeti nebyly nalezeny v jasném kontextu, což potvrzuje, že město nebylo v prvních desetiletích 7. století př. Kr. pravděpodobně výrazněji osídleno, popřípadě ztratilo na svém vlivu. Ten vzrostl podle všeho až později, ke konci tohoto století, jak naznačují nálezy deseti otisků s rozetou, která pečeti *l^emelech* nahradila. Byť se zdá toto číslo nízké, jde o druhý nejvyšší počet v oblasti Šefely.¹⁷ Azeka byla po asyrské invazi obnovena pravděpodobně až v druhé polovině 7. století př. Kr. opět jako hraniční město pro oblast Šefely. Takto sloužila až do příchodu novobabylónských vojsk v 587/6 př. Kr., která s sebou přinesla i zánik Judského království jako takového.

Z asyrské destrukce známé již pro Blisse a Malistera, a také z důvodu existujících textových svědectví, je třeba uvést jednoznačně datovatelný materiál v sektoru S1. Zde byl v jedné z místností v roce 2014 českými účastníky kampaně odkryt tkalcovský stav zničený ohněm spolu s 34 hliněnými závažími, jež se nacházela ve dvou až třech uspořádaných řadách. Datování destrukce ke konci 8. století př. Kr. potvrzují ve stejné místnosti a ve stejném stratigrafickém horizontu nalezené rozbité nádoby, konkrétně zásobnice nazývaná podle svého tvaru „torpédo“ a zásobnice s otiskem pečeti *l^emelech*.

Stále nezodpovězena zůstává otázka podoby dobytí Azeky v roce 701 př. Kr. O vyvrácení města referují asyrské texty z doby Sancheribovy kampaně včetně podrobného popisu, jak k získání pevnosti došlo. Přestože byly, jak udává Azeký nápis, „její zdi velmi silné, téměř jako vysoké hory“, město bylo s pomocí „dobývací rampy... beranidla i ‚Velké mouchy‘ (*nim-gal-li*)... oblehnuto, dobyto, vypleněno a zcela zničeno“.¹⁸ Na základě leteckých snímků, měření, úvah o logice vojenské strategie a topografických poznatků z Lachíše – rovněž dobytého Asyřany, jak detailně zachycuje monumentální reliéf z Ninive – byly v roce 2015 s podporou Německo-izraelského fondu pro vědecký výzkum a vývoj na jihovýchodním svahu *telu* zahájeny výkopy v sektoru E3. Doposud se zde podařilo odkryt dvě masivní zdi. První, tři metry široká zeď, ze které bylo exponováno zatím patnáct metrů, je orientována severojižně. Druhá zeď, jež přiléhá k severozápadní hraně první zdi, je dva metry široká a je vůči svahu vystavěna kolmo. Na základě podobných rozměrů a vzájemného spojení se zdá, že tyto dvě zdi tvoří

jeden systém a část rozměrnější konstrukce. Ta může buď souviset s níže položeným opevněním města, které ovšem jinde zatím odkryto nebylo, nebo s činností obléhající armády. Přesnější určení funkce konstrukce i její datování umožní až další výzkum. Totéž platí také pro lokalizaci ležení asyrského vojska.

Shrnutí

Výsledky z prvních pěti let výzkumu v Tel Azece dokládají důležité postavení tohoto města jak ve starší době bronzové, kdy bylo podobně jako blízké Tel Jarmút a Tell es-Safi jedním z klíčových kanaánských měst, tak v době železné IIB–C, kdy spolu s Lachíšem sloužilo jako hraniční pevnost i jako ekonomické centrum pro oblast Šefely v rámci Judského království. Na nezodpovězené otázky, na upřesnění počátků osídlení a pak zvláště na podobu dobytí Azeky asyrskými vojsky se bude mezinárodní tým po roční přestávce snažit nalézt odpověď při dalším výzkumu plánovaném na roky 2018–2022.

Použitá literatura

- Arnold, Elizabeth R. – Hartman, Gideon – Greenfield, Haskel J. – Shai, Itzhaq – Babcock, Lindsay E. – Maeir, Aren M.: Isotopic Evidence for Early Trade in Animals between Old Kingdom Egypt and Canaan. *PLoS ONE* 11/6 (2016), 20. 6. 2016, <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0157650> [navštíveno 2. 12. 2016].
- Čapek, Filip: Judské království doby železné IIA znovu na scéně? *Teologická reflexe* 17/1 (2011a), s. 5–32.
- : Počátky Judska v kontextu: příklad z údolí Éla a údolí Sóreku. *Starozákonní biblistika včera a dnes, Studie a texty ETF* 19/2 (2011b), s. 1–18.
- : Azeka 2012. Nový archeologický výzkum v západní Šefele za české účasti. *Nový Orient* 67/3 (2012a), s. 14–17.
- : The Shephelah in the Iron Age I and IIA. A New Survey of the Emergence of the Early Kingdom of Judah. *Archiv Orientální* 80/3 (2012b), s. 475–504.
- : Judah in Transition Between Iron Age I and IIA. Chronologies and Biblical Texts Reviewed. In: Oeming, Manfred (ed.): *Israel und seine Nachbarn*. Münster, Ugarit-Verlag, 2016 (v tisku).
- : King Josiah Between Eclipse and Rebirth – Judah of the 7th Century BCE in History and Literature (vyjde 2017).
- Emmanuilov, Shatil: *The History of the Settlement at Tel Azekah in light of Archaeological Survey*. M.A. thesis, Tel Aviv University, 2012.
- Finkelstein, Israel: The Archaeology of the Days of Manasseh. In: Coogan, Michael D. – Exum, J. Cheryl – Stager, Lawrence E. (eds.): *Scripture and Other Artifacts. Essays on the Bible and Archaeology in Honor of Philip J. King*. Louisville, Westminster John Knox Press, 1994, s. 169–187.
- : Comments on the Date of the Late-Monarchic Judahite Seal Impressions. *Tel Aviv* 39/2 (2012), s. 203–211.
- Grabbe, Lester L. (ed.): *“Like a Bird in a Cage”*. *The Invasion of Sennacherib in 701 BCE*. London – New York, T&T Clark, 2003.

¹⁶ Hebrejský nápis *l^emelech* znamená „patřící králi“ ve smyslu, že zásobnice takto označená – přesněji její obsah – je komodita (olej, obilí, olivy apod.) odváděná jako daň panovníkovi.

¹⁷ K diskuzi o podobě osídlení Šefely v 7. století př. Kr. viz Finkelstein 1994 a na něho reagující Koch – Lipschits 2013 a odpověď Finkelstein 2012. K shrnutí viz Čapek 2017.

¹⁸ Podle Mayer 2003, s. 189–199 výraz *nim-gal-li* pravděpodobně označuje velký dobývací stroj, přesto zůstává nejistý, protože se vyskytuje pouze právě v tomto textu.

Hallo, William W. – Younger, K. Lawson: *The Context of Scripture*. Volume 1: *Canonical Compositions from the Biblical World*. Leiden, Brill, 2003.

Koch, Ido: The Geopolitical Organization of the Judean Shephelah during Iron Age I-IIA. *Qathedra* 143 (2012), s. 45–64.

Koch, Ido – Lipschits, Oded: The Rosette Stamped Jar Handle System and the Kingdom of Judah at the End of the First Temple Period. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 129/1 (2013), s. 55–78.

Koch, Ido – Metzger, Sabine – Gadot, Yuval – Oeming, Manfred – Lipschits, Oded: Aegyptiaca from Tel Azekah in a Canaanite Cultural Context. *Egypt and the Levant* (vyjde).

Lederman, Zvi – Bunimovitz, Shlomo: Canaanites, "Shephelites" and Those who will become Judahites. In: Stiebel, Guy D. et al. (eds.): *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and Its Region*, Volume VIII. Jerusalem, 2014, s. 61–71.

Lipschits, Oded – Gadot, Yuval – Oeming, Manfred: *Four Seasons of Excavations at Tel Azekah. The Expected and (Especially) Unexpected Results* (vyjde).

Mayer, Walter: Sennacherib's Campaign of 701 BCE. The Assyrian View. In: Grabbe, Lester L. (ed.): *"Like a Bird in a Cage"*. *The Invasion of Sennacherib in 701 BCE*. London – New York, T&T Clark, 2003, s. 168–200.

Metzger, Sabine – Gadot, Yuval – Lipschits, Oded: A Snapshot of the Destruction Layer of Tel Azekah Seen against the Backdrop of the Final Days of the Late Bronze Age. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* (vyjde).

Moulis, David R.: Základové oběti v Kanaánu – olejové lampy s miskou a rituální pohřbívání oslů. *Orientalia Antiqua Nova* XVI (2016) (vyjde).

Na'aman, Nadav: Sennacherib's "Letter to God" on His Campaign to Judah. *Bulletin of the American School of Oriental Research* 214 (1974), s. 25–39.

Sapir-Hen, Lidar – Gadot, Yuval – Lipschits, Oded: Ceremonial Donkey Burial, Social Status and Settlement Hierarchy in the Early Bronze III. The Case of Tel Azekah. In: Lev-Tov, Justin – Wapnish, Paula – Gilbert, Allan (eds.): *Taking A Broad View of Zooarchaeology in Honor of Brian Hesse's Contributions to the Field*. Atlanta, Lockwood Press (vyjde).

Shai, Itzhaq – Greenfield, Haskel J. – Brown, Annie – Albaz, Shira – Maeir, Aren M.: The Importance of the Donkey as a Pack Animal in the Early Bronze Age Southern Levant. A View from Tell es-Safi/Gath. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 132/1 (2016), s. 1–25.

A b s t r a c t

Tel Azekah after the first five years of Excavation

This study reports on the results emanating from the first five seasons of excavation in Tel Azekah, an ancient site in Western Shephelah, Israel. The excavations, conducted by Tel Aviv and Heidelberg Universities, in association with other academic institutions, including Charles University and, specifically, the Protestant Theological Faculty and The Centre for Biblical Studies of the Czech Academy of Sciences, has brought to light a detailed chronology of the occupation of Azekah, based on an elaborate stratigraphy. Surprisingly, and contrary to the

information known so far, it has been documented that the site was already in existence in the Early Bronze Age III (2700–2200 BCE) at the latest, thus being one of the most important Canaanite cities of the period, together with the neighbouring Tel Yarmuth and Tell es-Safi. It is also clear that it was further extensively developed in the Late Bronze Age. As for later periods, the Iron Age IIB–C (840–587/6 BCE) has been investigated, especially with respect to the numerous finds of *l'melech* and rosetta stamp impressions, both of them indicating the socioeconomic importance of Azekah as an administrative centre on the western borders of the Kingdom of Judah.

Prof. Oded Lipschits (nar. 1963), ředitel Institutu archeologie univerzity Tel Aviv, vedoucí vykopávek v Ramat Rachel (2004–2010) a v Tel Azeka (probíhá) v rámci *The Lautenschläger Project*, autor monografie *The Fall and Rise of Jerusalem. The History of Judah under Babylonian Rule* (2005) a spoluautor *Yehud Stamp Impressions. A Corpus of Inscribed Stamp Impressions from the Persian and Hellenistic Periods in Judah* (2011), *What the Stones are Whispering? 3000 Years of Forgotten History at Ramat Rachel* (2015) a dalších.

Doc. Filip Čapek, Th.D. (nar. 1971), působí na Evangelické teologické fakultě Univerzity Karlovy na katedře Starého zákona a současně je vědeckým pracovníkem Centra Biblických studií AV ČR a UK. Studoval v Oxfordu, Heidelbergu a Jeruzalémě. Účastnil se archeologického výzkumu v Ramat Rachel a Chirbet Qeiyafa. Od roku 2012 je garantem za českou stranu při vykopávkách v Tel Azeka vedených univerzitami Tel Aviv a Heidelberg v rámci *The Lautenschläger Project*. Je také koordinátorem interdisciplinárního vědeckého symposia Institutu archeologie Tel Aviv a ETF UK *The Last Century in the history of the Kingdom of Judah* (2016–2018).

Mgr. David Rafael Moulis (nar. 1984) je absolventem oboru Kulturní antropologie Předního východu na FF ZČU. V letech 2012–2013 studoval na Hebrejské univerzitě v Jeruzalémě archeologii a starověký Přední východ. Účastnil se archeologických výzkumů na izraelských lokalitách Chirbet Qeiyafa, Jeruzalém, Ajn el-Džarba, Fasaal a Tel Azeka. V současnosti se jako doktorand ETF UK věnuje judskému kultu v době železné.